

Oto Luthar

KONSTITUIRANJE TRETJEGA STANU NA PODLAGI REKRUTIRANJA IN SAMOZAVEDANJA DELAVCEV V OSREDNJIH SLOVENSКИH DEŽELAH V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

UVOD I

Žal nas še tako obširen naslov ne more vpeljati v razčlenjen in kontradiktoren proces, ki bi ga radi predstavili. Uvodoma bi radi opozorili na nekaj drugega, namreč na vedno navzočo in zapeljivo historiografsko metodo zamejevanja predmetov historične raziskave v neki časoven ali strukturen okvir. S tem bi radi opozorili na neko historiografsko nedotakljivost — in se ji hkrati ognili — ki si lasti pravico do interpretacije preteklosti in ki ni značilna le za nacionalno zgodovinopisje, temveč za zgodovinsko vedo nasploh. V zvezi s tem bi radi še posebej poudarili prepletenost dogodkov in procesov, ki določajo predmet naše raziskave.

V prvi vrsti bomo skušali prodreti pod površino običajnih splošnih opisov pojava, katerega opisni termin tukaj pogojno povzemamo po Jožetu Šornu*; *začetki industrializacije* oziroma *modernizacija industrije* na Slovenskem. Pri tem se ne bomo podrobneje ukvarjali neposredno z ekonomsko zgodovino. Natančneje, menimo, da prav proučevanje »stranskih učinkov« — kot jih imenuje dr. Šorn — procesa industrializacije v slovenskem prostoru¹ določa njegovo pravo mesto in pomen. Še več, v »stranske učinke« bi morali v okviru tako zastavljene načrta obravnavati kot samostojne procese. S tem bi radi dosegli dvoje: prvič, predstavitev in natančnejšo umestitev zgolj nekaterih posameznih običajnih procesov socialnega, gospodarskega in političnega razvoja v prvi polovici 19. stoletja in drugič, predstavitev posebnih dogajanj, obarvanih z deželnimi značilnostmi, ki so determinirani z občimi, hkrati pa le-te prirejajo konkretnim razmeram in pogojem konkretnih okolij. Še predno se lahko lotimo tovrstnih predstavitev, moramo rešiti problem *terminologije* in *metodologije*.

Določitev terminologije ne sodi zgolj ali samo v komentar o ustreznosti ali neustreznosti določenih pojmov za predstavitev določenega procesa, dogodkov ali njihovega poteka, temveč zahteva določeno historično opredelitev vsebine, ki naj bi jo ti izrazi predstavljali.

Naš prvi in hkrati osnoven pojem, »izraz«, ki je pravzaprav skupek množice soodvisnih pojmov, je pojem *industrijska revolucija*. Lotimo se ga lahko s

¹ Jože Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, Zbirka Documenta et Studia Historiae Recentioris, Obzorja, Maribor 1984.

stališča dveh kvalitativno različnih historiografskih principov oz. diskurzov; kronološkega in interpretacijskega narativnega diskurza.

Na ravni kronološkega podajanja nam ga izvrstno predstavi dr. Šorn v kratki in izčrpni recenziji dela »Industrielle Revolution. Wirtschaftliche Aspekte«.² Gre za določujočo osnovo, ki je ni mogoče zaobiti, kolikor se ukvarjamo z omenjenim obdobjem nacionalne zgodovine. Šorn pravzaprav povzema sklepe večine avtorjev iz recenziranega zbornika razprav; ti avtorji namreč ugotavljajo, da je pojem »industrijska revolucija« nastal zunaj znanosti, ki naj bi ga prevzela šele pozneje.

Na kratko bi lahko proces te pojmovne adaptacije takole opredelili: v vsakdanji govor so ga vpeljali Francozi, prek navezave na socialno politične dogodke v francoski revoluciji, da bi z njim karakterizirali tako tehniške izume kot socialnoekonomske spremembe, ki so jih povzročale vse novosti na področju organizacije obratov po tehniški plati. Marx, Engels, John Stuart Mill in večina socialnih filozofov in političnih ekonomistov 19. stoletja so pojem prevzeli, »ga povezali z angleškimi razmerami in ga dvignili na raven znanstvenega termina. V zadnji četrtini 19. stoletja je postal standardna formula predvsem po zaslugi vpliva Arnolda Toynbeeja in je imel zdaj ožji zdaj širši obseg. Ožjega, kadar so govorili o inovacijah, nanašajočih se na organizacijo obratov po tehnični strani, širšega pa, kadar so sodobni opazovalci spoznali, da je sedaj življenje podvrženo močnejšim spremembam prav po zaslugi preloma v organizaciji obratov po tehniški strani.³ S tem, ko so angleški vzorec prevzeli tudi v Severni Ameriki in Zahodni Evropi, je pojem izgubil svojo enkratno časovno in geografsko določenost, njegovo historično posploševanje pa je vključevalo že primerjalno komponento. Zdaj ni šlo več samo za politično revolucijo iz let na prehodu iz 18. v 19. stoletje, ki je bila usmerjena ekonomsko-socialno, ampak sploh za različne oblike zgodovinskega dogajanja. Že med uvajanjem termina »industrijska revolucija« v splošno zgodovino so socialni in gospodarski zgodovinarji podvomili o njegovi »čvrstosti« in ustreznosti. Uvideli so namreč nevarnost, kot nadaljuje Šorn, da ustreza zgolj »mehanicistični modelni predstavi«, ker ne upošteva specifičnega razvoja v različnih okoljih. Zato so vse bolj nadomeščali »industrijsko revolucijo« z manj dramatično »industrializacijo«, ki naj bi pomenila »permanentni evolucijski proces«. Tudi njih je namreč begalo vprašanje, ali se je res v tako kratkem času »dovršil« premik iz pretežno agrarne družbe v industrijsko, kot to implicira ali vsaj napeljuje revolucijsko pojmovanje. Vendar so, kot pove avtor recenzije, priložnostno ohranili termin »industrijska revolucija«, in sicer takrat, kadar so hoteli naznačiti vrhunce te revolucije. Tako je simbol industrijske revolucije postal (in ostal) parni stroj. Po njihovem mnenju, ki pa se je hkrati bolj ali manj uveljavilo v širšem krogu zgodovinskega raziskovanja tega prelomnega obdobja, je pri znanstvenem terminu »industrijska revolucija« sporno dvojje: definicija in njen obseg ter tako imenovana nosilna sposobnost termina (teorija in praksa). Avtorji opisane redakcije so se v skladu s takratno ravni (začetek 70. let) razprave odločili za srednjo pot. Industrijske revolucije niso obravnavali v ožjem tehnološko-ekonomskem smislu kot revolucijo v proizvodnem procesu ali kot premik težišča iz enega ekonomskega sektorja v drugega, temveč kot obči kompleks spreminjanja, kjer je tehnično gospodarski razvoj zasidran v družbenokulturnih spremembah.

² Jože Šorn, ZČ, leto 1973, letnik 33, str. 393–394.

³ Prav tam, str. 393.

Raziskovalec, ki ga tako kot nas, vznemirja omenjeno definiranje zgornjega pojma, lahko v podtekstu Šornovega dojemanja dela »Industrielle Revolution. Wirtschaftliche...«, bere pravzaprav njegovo lastno stališče. In — kar je še bolj pomembno — z njegovim pogledom na problem je moč z lahkoto razbrati takratni domet jugoslovanske historiografije na tem področju. Tudi Šorn sam na koncu zapisa pojasnjuje, da so jugoslovanski gospodarski zgodovinarji konec leta 1972 na svoji prvi okrogli mizi v Zagrebu, z delovnim naslovom »Industrijska revolucija v jugoslovanskih pokrajinah«, končali svoj sestanek približno tam, kjer so ga začeli. Tako je od debate ostalo samo eno (sicer temeljno) vprašanje: ali lahko kar tako »po dolgem in počez« govorimo o industrijski revoluciji, takoj, ko se v jugoslovanskih pokrajinah pojavijo prvi parni stroji. Na koncu pa se (Šorn) veseli dejstva, da se razprava o industrijski revoluciji nadaljuje in že v tem vidi napredek.

Vse to, predvsem pa Šornov izjemen prispevek k razpravi o »modernizaciji industrije«, je razlog, zakaj smo ta kronološki del predstavili iz njegove percepcije problematike. Zato v tem primeru izraz »kronološko« nizanje nima običajnega pozitivističnega prizvoka, saj je omenjeni avtor, ob tem, ko se je prebil skozi domala neobdelano področje nacionalne zgodovine, hkrati tudi prvi razmišljal o ustreznosti terminologije. In prav prvi del opravila, namreč predstavitev procesa industrializacije na Slovenskem, mu je preprečil širšo, tako historično kot pojmovno interpretacijo. Zato tudi menimo — čeprav se ne strinjamo s stališčem, da je svoj termin »modernizacija industrije« oz. »industrializacija« zgolj enoznačno prevajal in prirejal terminologiji evropskega zgodovinskega pisja — da je treba za osrednje slovenske dežele ta izraz dopolniti tako, da poudarimo povzemanje industrializacije, zadržani pa smo do izraza »modernizacija« oz. »mašinizacija« industrije.

Že iz faktografskega in kronističnega podajanja rabe tega pojma je razviden dvom o tem, da je do »revolucionarnih« sprememb v produkciji prišlo tako hitro in na isti način v različnih okoljih, toda ne glede na to je treba sam termin tudi vsebinsko določiti. To pa je princip, ki ga ni v ideološko zastavljenem nacionalnem zgodovinskega pisju, predvsem kadar je predmet obravnave novejšega zgodovinskega dogajanja, in sicer zato, ker za to ne zadošča običajna narativna oblika, ki nastopa hkrati tudi kot vsebina historičnega diskurza ...

S tem pa trčimo ob metodologijo zgodovinskega pisja oziroma ob problem zgodovinske pripovedi, ki zahteva samostojno obravnavo. Na tem mestu in na tem konkretnem primeru bi radi samo nakazali nezadostnost »klasične« kronološke predstavitve v primeri z interpretacijsko, ki uporablja tudi spoznanja drugih družboslovnih ved, se razširja in nenazadnje vključuje domišljijsko, fikijsko raven literature.

V ta namen se opiramo na nekatera izhodišča vsebinske predstavitve obravnavanega termina, ki jo je v uvodu v tretjo knjigo »The Fontana Economic History of Europe«, s klasičnim naslovom »The Industrial Revolution« zastavil Carlo M. Cipolla. (Cipolla je hkrati urednik na prvi pogled in mestoma tudi dejansko mehanicistične zbirke in zato tudi soodgovoren za takšno njeno strukturo, toda s svojim uvodnim prispevkom, — morda celo nenamenoma — prestopa njene okvire.)

Industrijsko revolucijo pojmuje kot dogodek v širši časovni perspektivi in hkrati kot dogodek, ki je brez primere v človeški zgodovini. In res, po začetkih procesa, ki med l. 1780 in 1880 zajema manj kot tri generacije, svet ni več ostal isti. Zgodovinarji so uporabljali in zlorabljali pojem »revolucija«, da bi z njim

poudarili radikalne spremembe, v resnici pa ni procesa, ki bi bil tako dramatično prelomen, z izjemo morda tistega v neolitiku, ki je (seveda v veliko daljšem časovnem obdobju) pripeljal človeško vrsto s stopnje divjih hord na raven bolj ali manj organiziranih ter soodvisnih agrarnih združb.

Kljub temu, da omenjeni avtor ne razmišlja veliko o ustreznosti terminologije, ga pred mehanicizmom »obvaruje« prav oblika *diskurza*, v katerem prikaže časovno dimenzijo, oblika, ki ne upošteva kronološkega zaporedja, temveč takoj po neolitiku govori o svetu neslutnih virov energije, ki ga je odstrla »industrijska revolucija«. Skratka, pahne nas v kreativno percepcijo časa!

Industrializacijo je sicer mogoče definirati kot proces, s pomočjo katerega je človek začel obvladovati različne vire energije, toda takšna definicija zanemari kulturne, socialne ter politične aspekte, in to prav pri takšni diskontinuiteti v razvoju človeške vrste, ki nastopi v enem samem stoletju.

»Agronomi« 15. in 16. stoletja so še vedno lahko s pridom uporabljali starorimske zapise o poljedelstvu. Ideje Hipokrata in Galena so bile podlaga za medicino še globoko v 18. stoletje, celo dve stoletji po Paracelzu. Nič čudnega ni, da se je Machiavelli, ko je iskal vojaški stroj, skliceval na organizacijo rimskih legij, in da so graditelji spomenika Petru Velikemu v času Katarine II. transportirali ogromen temeljni kamen iz Finske na enak način kot graditelji piramid v Egiptu. Toda sredi 19. stoletja bi zgodovina lahko pozabila na kakega evropskega generala, ki bi zagovarjal starorimski vojaški princip, zdravnika, ki bi prakticiral zgolj na dosežkih Hipokrata, in agronoma, ki bi bral Columello; kontinuiteta je bila namreč dokončno prekinjena in preteklost ni bila več zgolj preteklost, bila je mrtva.

Pri vsem tem pa korenine obravnavanega procesa vendarle segajo daleč v pretekla stoletja. Hkrati s tem, ko se zavedamo opisane diskontinuitete, moramo upoštevati spremembe v socialnih in idejnih strukturah, do katerih je prišlo v urbanih komunah severne Italije, severne Francije ... v obdobju med 11. in 13. stoletjem. Razumeti moramo osnovne kazalce rasti urbanih središč in njihovo nasprotovanje prevladi agrarno-fevdalne ureditve. V tem času je treba iskati začetke konca družbe, katere moč in bogastvo je temeljilo izključno na lastništvu zemlje v rokah skupine, katere ideali so bili lov, bojevanje in molitev. Na njihovo mesto so hotele priti skupnosti, ki so se ukvarjale s trgovino, manufakturo in obrtjo, ki sta jih vodila koristnost in v dobršni meri tudi razum. Vojaškega voditelja in meniha je zamenjal trgovec in profesionalc.

Prav tako obstaja določena kontinuiteta na inovativnem področju; denimo med projekti Leonarda da Vincija in Honnecourtovimi skicami. In že konec 17. stoletja je zanimanje za kvalitativne meritve in mehanske eksperimente presseglo vse stanovske meje. Vedno številnejši so bili učenjaki in posamezniki, vključeni v različne obrti, ki so se popolnoma predali eksperimentiranju z različnimi »mašinami«. Tudi ta proces je v nadaljnjih 150. letih prerasel meje kontinuitete. Predvsem raznovrstna uporaba premoga (ogrevanje, topljenje železa itd.) zlasti v Angliji, in sicer vse od 16. stoletja, je v marsičem olajšala raznovrstne tehnološke izboljšave. Wattov parni stroj, še bolj pa njegova uporaba v železniškem transportu pa je rabo premoga razširila na najrazličnejša področja produkcije.

Seveda Wattovo odkritje ni bilo naključje, temveč posledica cele vrste izboljšav, pravzaprav je človek »izumil metodo za izumljanje«. ⁴ Prav tako tudi

⁴ Carlo M. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe, The Industrial revolution*, William Collins Sons & Co., Glasgow 1973, str. 11.

premog sam ni spodbujal novih izumov. Proces industrializacije je sicer potekal hitreje na področjih, bogatih s premogom, in tam, kjer so ga izkoriščali že pred začetkom »mašinizacije«, saj je bila vsa struktura potrebna za tovrstno produkcijo veliko bolj razvejana (gozdarska dela, prevoz...), vendar ne glede na vse omenjeno, gre v prvi vrsti za *socialno-kulturni proces*. Torej ni naključje, da je začetek tega procesa povezan z deželami, ki so bile kar najbolj podobne Angliji. Vendar to še ne pomeni, da lahko govorimo o procesu oziroma prenosu »industrijske revolucije« kot o »nizu biserov na verižici«. ⁵ S historiografskega stališča je takšno sklepanje nenatančno, saj bi to pomenilo, da je potekal proces industrializacije v vseh deželah enako, ne glede na posebnosti časa in prostora. Nasprotno, prav te posebnosti morajo biti osrednji predmet raziskave in prav to je namen raziskovalne naloge, katere uvod je pričujoča razprava. Pri tem pa je seveda treba upoštevati proces spreminjanja celotne človeške skupnosti, ki je v tej točki podobna »zgodbi o čarovnikovem vajencu« in ki »bi lahko bila smešna, če ne bi bila tragična«. ⁶

K tovrstni analizi posameznih pojmov, ki so, kot smo že povedali, sestavni del termina »prenos industrializacije«, se bomo vedno znova vračali, ko bomo obravnavali njihovo posamično vpetost v vsebinski kontekst. To pa je že *metodološki princip*.

Metodologija historičnega raziskovanja je v zadnjem času predmet vse večjega zanimanja in razpravljanja, ne toliko v okviru nacionalnega zgodovinskega pisja kot znotraj zgodovinske vede sploh (predvsem v Združenih državah, Franciji, Italiji...). Povedali smo že, da se kaže naš metodološki princip v tem določenem primeru predvsem v izbiri predmetov raziskave iz širšega procesa (industrializacije). Tako bi za sedaj lahko govorili le o metodi predstavljanja in interpretacije posameznih procesov, okoliščin in dogodkov, ki lahko nastopajo samostojno, hkrati pa kot del neke sinteze, katere namen pa ni postavljanje samo določenih historičnih trditev. Pri svojem delu tako torej sledimo načinom in pojavom, ki so kot stranski učinki, izpuščeni iz historičnih prikazov velikih sprememb.

Preden se lotimo njihove predstavitve, pogledjmo vsaj nekatere aspekte obče zgodovinskih procesov, ki so spremljali ali pogojevali začetek in razvoj industrializacije v Evropi ter habsburški monarhiji, katere del so bile osrednje slovenske pokrajine. Pri tem bomo pozorni predvsem na okoliščine in aspekte, ki so bili v dosedanjih podobnih prispevkih izpuščeni ali manj poudarjeni.

UVOD II

Nastanek sodobne evropske tridelne družbe

Goethe Zelterju, 6. junij 1825

... ampak prav vse, moj najdražji, je sedaj ultra — tako v mišljenju kot v dejanjih — transcendirano in nezaustavljivo; nihče več ne pozna in ne razume lastne okolice, nihče več ne pozna predmeta svojega dela (...)

Mladi ljudje se vse prehitro vznemirijo, zato jih vrtinec časa preprosto posrka; bogastvo in hitrost sta predmet občudovanja in cilj, ki ga hoče

⁵ Prav tam, str. 13.

⁶ Prav tam, str. 21.

vsakdo doseči; železnica, hitrost poštne dostave, parniki in vse mogoče različice komunikacij so pritegnile izobraženi svet, ki se želi prevzgojiti, preseči samega sebe ter izginiti v povprečju.

Pravzaprav je to stoletje sposobnih glav, preprostih praktičnih ljudi, ki se z določenimi spretnostmi povzdigujejo nad svojo sredino.

Zato se poskušajva, kolikor se le da, držati kulture, iz katere izhajava...⁷

Če razumemo ta citat kot predstavitev evropskega meščanstva oziroma časovno in stvarno ozavedanje njegovega intelektualnega dela, potem se moramo vprašati, kateri del tridelne družbene strukture predstavlja in nadaljuje tradicijo tretjega reda — laboratores?

Pri odgovoru na to vprašanje nam kronologija tehničnih izumov ne pomaga veliko. Odgovor je treba iskati v naglem povečanju prebivalstva, migracijah, osvobajanju agrarnega prebivalstva..., torej v demografskem, socialno-ekonomskem, psihološkem in političnem okviru.

Rast prebivalstva in migracije

V Angliji in Wallesu, torej v deželah z največjo stopnjo akumulacije, je živel okoli leta 1750 približno 6 milijonov ljudi, sto let pozneje, leta 1850 pa že 18 milijonov, prebivalstvo nemškega cesarstva je šlo leta 1816 25 milijonov, leta 1864 pa kar 40 milijonov. In osrednje slovenske dežele: od prvega vojaškega štetja leta 1771 do prvega modernega štetja leta 1857 je prebivalstvo naraslo s 700 000 na 1 000 000. Skratka, prebivalstvo Evrope (brez Rusije) je v času od 1750 do srede 19. stoletja naraslo za približno sto odstotkov (s 120 na 210 milijonov).

Če v ugodnih agrarnih razmerah na vzhodu in v podonavskem bazenu nagla rast prebivalstva še ni bila problem, je isti proces na zahodu sprožil pavperizacijo kmečkega dela in krizo obrti. Demografska eksplozija — predvsem zaradi tridesetletnega sorazmernega miru po Napoleonovih vojnah — pa ni toliko posledica naraščanja števila rojstev, kot upadanja stopnje umrljivosti. Pri tem je bila vloga prehrane razmeroma majhna, veliko večjo zaslugo za nastajajoče stanje ima razvoj medicine, ki je začela poudarjati higieno in prav ta je zviševala starostno mejo in zniževala umrljivost novorojencev.

Ukinjanje osebne odvisnosti, še bolj pa odvisnosti od zemlje je spodbujala poroke in tudi te so nenazadnje zviševale število rojstev... Pravzaprav gre za dva paralelna in soodvisna procesa — industrializacijo in rast prebivalstva, pri čemer je bila na prelomu stoletij, predvsem pa sredi 19. stoletja, stopnja rasti socialnega produkta večja od stopnje rasti prebivalstva. Skratka, skozi vse stoletje je rastlo število delovnih mest hitreje kot število tistih, ki so jih zapolnjevali. Predvsem revnejših slojev, ki so bili pravi »blagoslov kapitalu«,⁸ toda le v primeru, če so bili v zadostnem številu ob pravem času in na pravem kraju. Zato se procesu industrializacije in rasti prebivalstva pridruži še migracijski faktor. Toda fevdalna tradicija ni poznala večjih ekonomskih selitev, zemljiški gospodje so pač preseljevali osebno odvisne tlačane zgolj v lastnem interesu in

⁷ Peter Brückner, *Psychologie und Geschichte*, Wagenbach, Berlin 1982, str. 155.

⁸ Peter Brückner po Max Horkheimer: *Autoritärer Staat*, str. 42; »Es konnte nicht genug Arme geben, ihre Zahl war ein Segen für das Kapital«.

v manjšem obsegu, zato poklicne svobode pravzaprav ni bilo, dokler ni prerasla v osebno svobodo.⁹ V nekaterih deželah Evrope (npr. v Franciji) je zemljiška in nato obrtna svoboda prehitela začetke industrializacije, drugod — tudi v osrednjih slovenskih deželah — so ti procesi koincidirali.

Vendar tudi v tem primeru segajo začetki ekonomske migracije že v prvo polovico 19. stoletja. Kmete, kajzarje in reveže z družinami je revščina »premaknila« bližje razvijajočim se središčem, toda to še niso klasični delavci in tudi pozneje ne moremo govoriti samo o proletariatu, temveč o *množičnem naseljevanju industrijskih centrov*.

A odločilni proces ekonomije, proizvodnje za širši trg z željo po čim večjem profitu — z željo, ki je pogojena z vedno večjim zatiranjem *občutkov in razuma* — se je vendarle začel. Pravzaprav segajo začetki v 18. stoletje, in sicer »so najbolj uspemale tiste manufakture, katerih delavci so pri svojem delu uporabljali predvsem roke in ne glave (...)«, manufakture, ki so nastopale kot »stroj (engine), katerih deli so bili ljudje.«¹⁰ Pozneje je isto stališče prevzel konkurenčni kapitalizem, predvsem v svoji anarhični prafazi svobodne konkurence. Podjetniki so v svoje »množične obrate« vpeljevali princip vojaško-birokratske organizacije, ki jim ga je posredno dala novoorganizirana država. Takšen princip je temeljil na neposredni avtoriteti mojstra, predelavca ali »inženirja«. Takšno prakso pa ponazarja tudi pesem francoskih delavcev:

»Jaz sem vojak, vojak industrije,
in tako kot vi (vojaki)
imam tudi jaz svojo zastavo.«¹¹

Vendar to ni bila rdeča zastava 1. maja, temveč poskus nacionalizacije delavčeve morale. Na tej stopnji se sicer kaže nezrelost podjetnikov, da bi svoje »industrijske« obrate razširili preko nacionalnih meja, toda že takrat se je oblikovala poznejša imperialistična želja po militarizaciji fabrike in urada v obliki domače kolonialne posesti.

Sodobnik, britanski avtor Andrew Ure, je (1835) označil »fabriko« kot »ogromen avtomat«,¹² kot ključni arhitekturni element družbe. Avtomat, sestavljen iz različnih mehanskih in organskih delov, ki jih enači neka samsmerjajoča sila. Za Ureja je to »strategija, ki ne upošteva sposobnih posameznikov in pozablja na samozavedanje in upornost zaposlenih.«¹³ Toda kmalu se je tudi ta perspektiva spremenila. Z naglim tehnološkim razvojem so podjetniki z isto naglico spregledali novi položaj (najpogosteje je to ozavedanje spremljalo oza-vedanje razvoja) in začeli predočati produkcijo kot naravni zakon, ki ga družbena praksa ne more spremeniti.

Posledica je bil znan paradoks: večina delavcev, zaposlenih v fabrikah, je novi položaj res sprejemala kot razumljiv in naraven, še posebno v trenutku, ko njihov položaj ni bil več pretirano slab. Nasprotno, iracionalni so se jim zdeli kritični pomisleki. »Sčasoma, ko je stvarnost postala še bolj nepregledna, pa

⁹ »Der Gewerbetreibende, dessen Tätigkeit an den Ort gebunden ist, gleicht dem Vogel im Käfig; wie dieser die Flügel, so kann jener seine Arme und seinen Kopf nicht gebrauchen; ihm sind die Grenzen des Heimatorts die eisernen Stäbe, die er nicht durchbrechen kann«, P. Brückner *Psychologie und ...*, str. 155–6.

¹⁰ Peter Brückner *Psychologie und ...*, str. 157.

¹¹ Prav tam, str. 160.

¹² Prav tam, str. 160.

¹³ Prav tam, str. 160.

sveta okoli sebe niso razumeli več.«¹⁴ Posledica je bilo izrazito poslabšanje delavskih razmer (nekako v obdobju med l. 1820 in 1845/50); delavnik se je raztegnil na 16, 17 ur. Delo je zapolnilo celoten čas zaposlenih, ki so bili praviloma slabo plačani, zaposlovali pa so tudi ženske in otroke. Pravilo, ki ga je posredno, na podlagi sistema akcij vzpostavljala tudi soudeležba kapitala državnega aparata.¹⁵

S tem je produkcija temeljito spremenila tako materialno, še bolj pa psihološko podobo človeštva. Posameznik je v svojem ozko usmerjenem življenju imel vedno manj vpliva na političnoekonomski položaj in na prvi pogled je res videti, da so se sistemska pravila družbe vzpostavila neodvisno od njega.

»Čeprav so vedno konkretni posamezniki, ljudje tisti, ki vzpostavljajo pravila sistemov«¹⁶ ter pogoje za njihovo delovanje, se je v procesu sproti razvijajoče se delitve dela, skozi funkcionalno idiotizacijo opravil, zaposlenim izmuznil produkt lastnega dela; s strojem so začeli delati nekaj, kar jim je bilo dano od zunaj. Potiskani vse bolj v podrejeni položaj pa so vendarle bili hkrati tudi *conditio sine qua non* načina družbene soodvisnosti, ki je imela le malo opraviti z njihovim konkretnim življenjem.

To, za kar sociologi v interpretaciji družbenih procesov 19. stoletja uporabljajo termin »pomanjkanje abstrakcijskih zmožnosti« zaposlenih, je utelešeno stališče »brez mene« oz. »mimo mene«;¹⁷ torej, kar neposredno ne vpliva na moje življenje, me ne zanima, vznemirja, aktivira... Toda tako stališče »brez mene« fabriške delavce hkrati postavlja v položaj državljana »brez jaza«, torej »brez lastne volje«.¹⁸

Kaj se je pravzaprav spremenilo?

»Ne samo to, kar se zgodi v zgodovini, vključno z nezgodovinskimi elementi vsakdanjega življenja ter intimnostjo posameznika;«¹⁹ z začetki nove družbene formacije se je spremenila percepcija časa in dogajanja. Zgodovina je postala svetovna zgodovina. Z nastankom sodobne tridelne družbe, v kateri ekonomska sfera uravnava odnose v temeljni strukturi določenega, prav kmalu zelo kompleksnega, razlikujočega se, nadnacionalnega sistema, sploh lahko začnemo govoriti o družbi. Tudi izraz »sistem« dobi pravi pomen šele v procesu industrializacije.

In monarhija?

Politično je bila habsburška monarhija (Avstrijsko cesarstvo) še vedno ena izmed pomembnih sil v Evropi. Demografski podatki kažejo, da je okrog leta 1800 združevala skoraj sedmino populacije starega kontinenta.

Glede na to je bil delež monarhije v svetovni trgovini, predvsem v trgovini z industrijskimi produkti, sorazmerno majhen, kar nenazadnje pojasnjuje samo produkcijsko stopnjo.

¹⁴ Prav tam, str. 161.

¹⁵ Prav tam, str. 164.

¹⁶ Prav tam, str. 163.

¹⁷ Prav tam, str. 163, »ohne mich« des Burgers.

¹⁸ »Bürger ohne ich« (P. Bruckner: *Psychologie...*, str. 163), sledi: »Selbstausslieferung« an die wechselnden Umstände des sozialen Lebens, als »Selbstausslöschung« als »Flucht in die Unauffälligkeit (Totstellreflex)«, isto, str. 158.

¹⁹ Prav tam, str. 156, 157.

(Še leta 1910 se je 53 % ekonomsko aktivnega prebivalstva avstrijske polovice monarhije ukvarjalo s kmetijstvom, v madžarski pa kar dve tretjini.)

Podjetniki in nekateri razsvetljenci²⁰ so se dobro zavedali sorazmerne zaostalosti in počasne rasti industrializacije. Frustrirajoči občutek, izrazit predvsem v drugi polovici 19. stoletja, je bil tako močen (morda celo pretiran) predvsem zaradi pogostih primerjav s podobnim stanjem v nemških pokrajinah. (*Nacionalni dohodek avstrijskega dela, se pravi, razvitejše polovice, je bil vse do prve svetovne vojne zgolj 60 % nemškega in manj kot 75 % francoskega*).²¹ Zato je primerjava med dosežki industrializacije v Angliji in Franciji ter dokaj zložno *mašinizacijo* industrije in prometa v Avstriji pri takšnem stanju komaj mogoča.²²

Vzroki za to segajo globoko v 18. stoletje, med njimi pa je najpomembnejše dejstvo, da je bil ekonomski razvoj monarhije — bolj kot v drugih delih Evrope — povezan s političnimi dogodki pri tem, da je bilo cesarstvo s svojo »nacionalno« strukturo že tako anahronizem evropske zgodovine 19. stoletja.

Političnoekonomska soodvisnost je bila pravzaprav tradicionalna. Politiko spodbujanja industrijskega razvoja, ki jo je začel Karel VI., je okrepila Marija Terezija še posebej po izgubi Šlezije. Principe in usmeritve je mogoče primerjati predvsem z nemškim *kameralizmom* in nekoliko manj s francoskim *kolbertizmom*. Aristokratom in srednjemu razredu je vladna uprava pomagala s posojili, olajšavami pri dajatvah in podobno (celo z oproščanjem vojaške službe in svobodo vere). Predvsem češki, nizozemski in švicarski plemiči so izrabljali nove priložnosti, država pa je v primeru neuspeha prevzemala propadla podjetja. Toda ta praksa je pojenjala v času merkantilizma. Z naraščajočo ponudbo industrijskih poslov, ki so zahtevali večjo izkušnost in tehnično izobrazbo, je vlada poskušala pridobiti delavce in mojstre z zahoda (predvsem iz Anglije, delno pa tudi iz Italije in Šlezije). Ponujala jim ni samo večjih plačil, temveč tudi svobodno naselitev, oprostitev vojaške službe in podobne ugodnosti.²³ Omejnjeni privilegiji na začetku niso bili usklajeni in so le počasi pokrili vse vrste proizvodnje ter organizacijo obratov, kjer je ta proizvodnja potekala. Na začetku 19. stoletja je samo legalen status odločal ali bo neki obrat fabrika ali zgolj trgovski obrat. Pravzaprav je bila to splošna kontinentalna praksa; od tod tudi zmeda statistik in odredb v zvezi z razločevanjem manufaktur, zgodnjih tovarn (mehaniziranih obratov) ter založniških obratov.

Preprosto bi bilo torej obtožiti politične in socialne razmere za očitno slabo ekonomsko stanje. Politični zgodovinarji bi nas lahko prepričevali, da je treba vzrok za napačne odločitve in neurejenost pripisati nizki stopnji ekonomskega razvoja. Ne glede na to so bili glavni gospodarski sektorji cesarstva v primer-

²⁰ »Avstrijska oblika liberalizma — če smemo opisanemu pojavu tako reči — se ni uveljavljala na kdo ve kako radikalen način. Najprej je šlo za vprašanja organizacijskega značaja, torej za način debirokratizacije, potem za obliko nekakšne samopomoči, nato za zahtevo po ureditvi modernega carinskega sistema, skratka: bolj, ko se je zakoreninjal industrijski kapitalizem, bolj se je uveljavljala zahteva po tem, naj industriji sami krojijo industrijsko politiko — *laissez faire*. Ker pa je bil stan industrijeve še primerno šibek in maloštevilen, je bila tudi zahteva po politiki *laissez faire* temu primerno blede.« (Jože Sorn: *Začetki industrije* ..., str. 187.)

²¹ Carlo M. Cipola *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 4/1, The Emergence of Industrial Societies; prispevek N. T. Gross-a: *The Habsburg Monarchy 1750–1914* (228–278), str. 249.

²² »Medtem ko je imela Anglija l. 1839 že čez 3000 parnih strojev, majhna Belgija čez 1000 in je v Franciji v letih od 1830–1848 število istih poskočilo z dobrih 800 na 5000, je Avstrija kupila prvi parni stroj šele 1816. (Jože Sorn, *Začetki industrije* ..., str. 182.)

²³ Dober opis nekaterih primerov iz 17. in 18. stoletja predstavlja prispevek Hansa Jürgena Teuteberga: »Österreich und das 'Engeländische Commerceum' im Zeitalter des Merkantilismus« v: »Festschrift, Othmar Pickl zum 70. Geburtstag«, Leykam, Graz-Wien 1987, str. 649–676.

javi z občo stopnjo ekonomske razvitosti s stališča zahodnoevropskih standardov izrazito zaostali; nenazadnje tudi zato, ker je *komerčni* kapitalizem zaostajal tudi v bolj razvitih pokrajinah.

Organizacijsko in politično je bil višji srednji sloj prepričan, da ohranitev cesarstva res služi razvoju ekonomije, zato tudi ni mogel postati nosilec prizadevanj in sprememb v organizaciji dela. Tako je meščanstvo monarhije sčasoma postalo partner nadnacionalnih sil, ki so podaljševale življenje cesarstva, katerega interese je industrializacija resno ogrožala. Rezultat takšnega stanja je bilo podaljšanje tradicionalne politike kompromisov, tako značilne za notranjo politiko cesarstva. Zato je bil vpliv na usmeritve v ekonomiji pravzaprav večji v 18. kot v prvi polovici 19. stoletja.

K temu je veliko prispeval Metternichov konzervativni režim, ki je kot reakcija na smelejše jožefinske reforme nastopil takoj po Jožefovi smrti, po Napoleonovih vojnah (1815) pa je razvoj na tem področju docela zavrl. Franc I. tako ni upočasnil samo procesa industrializacije in z njim rasti števila delavstva, ta bojazen je bila močna predvsem na Dunaju, temveč se je zavzemal za preprečevanje nove francoske revolucije kjerkoli v Evropi.

V takšnem ozračju je vladala močno razvejana vladna birokracija, ki je vsako spremembo znala izrabiti sebi v prid. Zato je bilo dejansko le malo *razsvetljencev*, pri katerih lahko srečamo teorijo ekonomskega liberalizma v razlagi jožefinizma. Dosežek marčne revolucije pa je bil omejen zgolj na »razvezo podložniškega razmerja kmeta«. ²⁴

In kako se je vse to odražalo v procesu industrializacije?

Po Puršu naj bi prišlo do »industrijske revolucije« v čeških deželah — torej v ekonomsko najbolj razvitih deželah monarhije — v obdobju 1850—73, Marz pa celo trdi, da je treba stopnjo industrializacije v monarhiji v zadnji tretjini stoletja obravnavati kot lažne začetke — »false start's« in postavlja začetke, »the take-off« v zadnjo dekada pred začetkom I. svetovne vojne. Po njegovem mnenju je mogoče primerjati samo stopnjo ekonomske rasti v obdobju 1867—73 z ekonomsko rastjo v razvitejših deželah.

Za nas pa so, kot smo že poudarili, zanimivi prav ti, do sedaj še ne toliko obdelani »lažni začetki« in različni posamezni procesi, ki so pogojevali in usmerjali obči proces v osrednjih slovenskih deželah.

LITERATURA

- Brückner, Peter, *Psychologie und Geschichte*, Wagenbach, Berlin 1982.
Cipolla, M. Carlo, *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 3, 4/1, William Collins Sons & Co. Ltd, Glasgow 1973.
Grafenauer, Bogo, »Slovenski kmet v letu 1948«, *Zgodovinski Časopis*, letnik II—III, leto 1948/49, str. 7—68.
Rossi, Pietro, *Theorie der modernen Geschichtsschreibung*, Suhrkamp, Frankfurt a/M 1987.
Šorn, Jože, *Začetki industrije na Slovenskem*, Zbirka: Documenta et Studia Historiae Recentiorum, Založba Obzorja, Maribor 1984.
Teuteberg H. Jürgen: Österreich und das »Engelländische commercium« im Zeitalter des Merkantilismus, v: »Festschrift, Otmar Pickl zum 60. Geburtstag«, Leykam, Graz-Wien, 1987, str. 649—676.

²⁴ Bogo Grafenauer, »Slovenski kmet v letu 1848«, *ZČ*, letnik II—III, leto 1948/49, str. 23.

²⁵ Purš Jaroslav, *The Industrial Revolution in the Czech lands*, *Historica* II, Praga 1969, str. 183—272.

²⁶ Marz Edward, »Zur Genesis der Schumpeterschen Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung«, *V On political Economy and Econometrics*, Varšava, 1965, str. 370—371.